

ՇԱԽԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԲ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ակնարկ մը թրքական, պարսկական եւ արաբական գրականութեանց պատմութեան վրա *) .—

Թրքական գրականութիւն .— Թուրքերը կը սնդեն թէ, իսլամութենէն առաջ, կը մշակէին ժողովրդական բանահիւստութիւն մը ինքնատիպ արեւստով եւ երաժշտութեամբ: Թէ աշուղական ծաղկած արեւստ մը ունէին, — աշուղները թրքական թոնկուղ ցեղին մէջ կը կոչէին շաման, ալթայ ցեղին մէջ՝ քամ, եաքութ ցեղին մէջ օյուն, քրկըղ ցեղին մէջ՝ պաֆսի, օղուղ ցեղին մէջ՝ օզան: Թէ այս աշուղները կը դործածէին աղգային նւագարաններ, — չէօֆիւրը կամ գոփուզը, որ կը յիշեցնէ արաբական ուտը:

Ժողովրդական ծագում ունեցող այս բանահիւստները, նւագի ընկերակցութեամբ, կերգէին բանակներու, պալատներու եւ աղգային տօնախմբութիւններու մէջ:

Հակառակ մեր պատմիչներուն թշնամական վկայութեան, Ալիւշան չուրանար թուրքերու քաղաքակրթութեան հին ծագումը: Այսուհանդերձ մենք, Հայերս, այնքան ծանօթ ենք նախաքրիստոնէական հայ արեւստին, որքան թուրքերը նախիսլամական իրենց մշակոյթին:

Յետիսլամական շրջանէն թուրքերը ունին բազմաթիւ գրական յիշատակարաններ: Բոլոր այդ յիշատակարանները թաթխած են

*) I.- Essai sur l'Histoire de la Littérature Ottomane, - K. J. Basmadjian, 1910, տպ. Պոլիս:

II.- Իրան թարխիսի էտէպիյաթը (թուրքերէն), - Հիսսէյին Տանիշ, 1916. տպ. Պոլիս:

III.- Littérature Arabe, - Clément Huart, 1923, Paris.

IV.- La Prose Arabe au IV Siècle de l'Hégire (X siècle), - Zaki Mubarak, 1931, Paris.

միսքիսիզմով: Թուրքերը այս շրջանը կանաան են քառավիճակի, — արդարեւ իսլամացած ժողովուրդներու իմացականութիւնը ամբողջովին ընկղմած է սուֆիզմի մէջ:

Այս շրջանին, ժողովրդական բանահիւսութեան հիմնադիրը, Ահմէտ Եէսէվի, կը գրէ ռամկօրէն լեզուով բանաստեղծութիւններ, որոնց մէջ կը սլակաի քնարերգական զգացումը: Քէօփրիւլի Զատէ Մէհմէտ Թուատ եւ Սատէթաին Նիւզէթ կը վկայեն, որ Եսնէվի բանաստեղծութիւնները բարոյաշունչ եւ ցուրտ երգեր են: Կրօնա — կան վարդապետութեան մը մտահոգութիւնները ցամքեցուցած են իր մէջ քնարերգական ամէն յորդում:

Ճէլալէտտին Րումի, այլ անամբ Մէվլանա, (1207–1273) ունի ռամկօրէն քերթածներ, որոնք եւս թաթխած են սուֆիզմով: Թուրքերը շատ կը սլարծենան այս փիլիսոփայ-բանաստեղծով, զոր կը համարին իրենց ազգային գրականութեան հիմնադիրներէն մին, թէ — եւ Մէվլանա շատ քիչ գրած է թուրքերէն: Քառեակ մը, իբրեւ նը — մոյշ, իր ստեղծագործութիւններէն, որոնք իրապէս արժէքաւոր են —

Պիկեանէ մէկիքիտ մէրա գիմ կիւյէմ,
Տէր կիւյի շիւմա հանէի հուտ միմույէմ,
Տիւշմէն ցէյէմ էրչէնտ քի տիւշմէն քիւյէմ,
Ասլամ Թիւրքիսք էկէրչի Հիմուի կիւյէմ:

Թարգմանութիւնը —

Օտար մի կարծէք դիս, ես ալ այս երկրէն եմ, — Ձեր աշխարհին մէջ օջախս կը փնտռեմ, — Թէեւ թշնամի կը կարծւիմ, բայց թշնամի չեմ, — Թէեւ հնդկերէն կը խօսիմ, սակայն զտարինն թուրք եմ:

Այնուհետեւ կուգան Աչըք փաշաները: «Այս շրջանին, կը գրէ Բասմաջեան, օսմանեան ամբողջ գրականութիւնը կրօնաշունչ է եւ կը գտնուի արաբական բանաստեղծութեան, այլ մանաւանդ պարսկական քերթողութեան ազդեցութեան տակ»:

Արաբական գրականութիւնը — Իսլամութենէն առաջ, արաբական բանաստեղծութեան մասին շատ քիչ ծանօթութիւն ունինք: Իսլամութենէն վերջ, արաբական գրականութիւնը ամբողջովին ինկած է քառավիճակի ազդեցութեան տակ: Քերթողները աստուածալաշտութիւն (ըշֆ) կերպեն, կը թափառին երկրէ երկիր, բարոյաշունչ քերթածներ կը ձօնեն մեծատուններուն՝ փոխարէն ստանալով նւէրներ: Այսպէս կը ստեղծուի գրական մուրացկանութիւն մը, որ ոչինչ ունի արհամարհելի կամ գռեհիկ, — չըջիկ քերթողը յանպատրաստից կը հիւսէ մաղթերգութիւն մը եւ փոխարէն կը ստանայ նւէր մը: Աւելի վերջը գաւիտներն են (ճգնաւոր), որ վանքէ վանք, մենաստանէ մե-

նաստան կը ճամբորդեն, կիջնեն դիւղերն ու քաղաքները, երգելով փառքն Ալլահին: Բոլոր այս ճգնաւորները քերթողներ են, որոնք շարունակական յարաբերութեան մէջ են ժողովուրդին հետ: Շատ քիչեր կան, որ կերգեն աշխարհիկ սէրը, — իրական աշուղներն են ասոնք, թէեւ այդ անունը երբեք չի տրւիր իրենց:

Ապու-Պէքը Մոհամմէտ Իպն Կիւզման դրած է բաղմաթիւ գէնէլներ (ժողովրդական տաղաչափութեան ձեւ մը), զորս երգելով կը շրջէր քաղաքէ քաղաք եւ կապրէր նւիրատուութիւններով:

Մուհիյէտտին Ապու Ապտուլլահ Իպն էլ Արապի, բեղուն քերթող մը (ծնած 1165 ին), որ Թէրմէ-Մանիլ-Աշվաֆ քերթածներու հատորին համար բաւական նեղութիւն կրեց՝ ամբաստանելով թէ կերգէ մարմնական սէրը, այնքան որ ստիպւեցաւ յայտարարել թէ սուֆիական քերթածներ են իր ստեղծագործութիւնները, թէ աստուածային սէրն է երգած, եւ երբեք մարմնական սէրը:

Շէմսէտտին-Էտ-Տահան Մոհամմէտ Պին Ալի, իւղի արդիւնաբերութեամբ կը զբաղէր, ինչպէս կը մատնէ իր անունը: Ունի քերթածներ, որոնց դաշնաւորումն ալ ինքն է կատարած: Երաժիշտ-բանաստեղծ մըն էր:

Բոլոր այս բանաստեղծները, սակայն, իրենց տաղաչափութեամբ եւ լեզուով, չէին կրնար ուղղակի մատչելի ըլլալ թուրք ժողովուրդին, որ կը խօսէր չաղաթայ կամ ույկուր կամ օղուզ բարբառով: Այսուհանգեբա՞ սուֆի վարդապետութիւնը թուրք մտաւորականներուն միջոցաւ ի վերջոյ ազդեց նաեւ թուրք ժողովուրդին վրա:

Պարսկական գրականութիւն — Նախիսլամական շրջանի պարսկական բանաստեղծութենէն ունինք նմոյշներ, որոնք կը վկայեն միջերկրականեան իմացականութեան խնամութիւնը, — այդ մասին յետոյ: Ֆիրտուսի եւս կը վկայէ որ սասանեան արքունիքին մէջ ի պատւի էին րամիշկէրները (երգող, նւագող բանաստեղծ), որոնք չէնկ եւ սիքա կը նւագէին եւ յանպատրաստից երգեր կը յօրինէին:

Իսլամութենէն վերջ, պարսկական բանաստեղծութիւնը եւս խեղդւեցաւ սուֆիզմի ալիքներուն մէջ:

Ի՞նչ կը հետեւի այս արագ ակնարկէն —

Թուրքերը, Արաբները եւ Պարսիկները, իսլամութենէն վերջ չունին գրականութիւն մը, որ գերծ ըլլայ քաւալովութիւն ազդեցութենէն: Արաբները եւ Պարսիկները փորձեր կատարած են մօտենալու ժողովուրդին, սակայն յաջող չեն այդ փորձերը: Մասնաւորաբար Պարսիկները, որոնք կը կազմեն միջերկրականեան իմացականութեան աղնական ներկայացուցիչներէն մին՝ իրենց ֆիրտուսիներով, իսլամականութիւնով, գինիի եւ կնոջ պաշտամունքին մէջ դրած խորունկ փիլիսոփա-

յութեամբ, կարծես ընդմիջտ զրկած են այն ճառագայթներէն, որ իրենց հոգւոյն կուտար պրիսմակի մը խաղերը: Սուֆիզմը դօսացուցեր էր բոլոր զգայարանքները:

Թուրքերը, որ դեռ մինչեւ վերջերս գերի են արարական եւ պարսկական գրականութեան, — Քէօփրիւլի Ջատէ կը խոստովանի թէ թուրք ազգային գրականութեան վկայութիւնը պէտք է փնտռել ոչ թէ անցեալ շրջանի, այլ վաղեան գրականութեան մէջ *) , — իրենց ժողովրդական բանահիւսութեանց մէջ անգամ կը մասնեն քասալ-վուֆի ազդեցութիւնը:

Հետեւինք թուրք աշուղներուն. —

Եռնուս էմրէ թուրք աշուղ մըն է ԺԳ. դարէն: Իր ստեղծագործութիւնները այնքան թաթխած են միսթիսիզմով, որ անոնց իմաստը բացատրելու համար հարկ է դիմել դադսնիմացութեան մէթոտներուն (Բէմգի):

Աշք օլտում պէմտէյի քանակէյիմ,
Պահրա տիւշքիւմ քալիպի տիւրտանէյիմ,
Պալու փէրտէն կէչմիշիմ պիք տանէյիմ,
Եանայըմ էյ շէմ'ի քուշէն Եանայըմ:

Ազատ թարգմանութիւնը. —

Աշք դառնալէ վերջ ընդունեցի Աստուծոյ իրական ծառայութիւնը: Մարգարտանման իր իմաստութեան տիրանալու համար՝ մտայ նշմարտութեան ծովուն մէջ. մարդկային գոյութենէ եւ հասկացողութենէ վեր անձ մըն եմ: Է՛յ Ալլահ, որ կը լուսաւորես աշխարհը, քանի որ օծուած եմ այս ստորոգելիներով, քող որ աշքին կրակին մէջ իյնամ, այրիմ ու մրկիմ:

Ինչպէս կը տեսնուի, հոս աշքը ոչ մէկ կապ ունի մեր աշուղ բանին իմաստին հետ:

Եռնուս էմրէ այսպէս կը վերջացնէ. —

Աշք տիւշմէյէն քիշի մահմուպ տըր,
Աշք օլան աշքընա մէնիւպ տըր,
Աշք Եանմա Եունուսա մէրդուպ տըր,
Եանայըմ էյ քանի քանան Եանայըմ:

*) Պու կիւնքիւ էտէպիլթ, — Քէօփրիւլի Ջատէ Մէհմէտ ֆուստ, տպ. Պալիս, 1924, (կարդալ «Աղբ. Գրականութիւն» գլուխը):

Աչըք փաշա, զոր քիչ վերը յիշեցինք, կապրէր Հայոց Կիլիկեան անկախութեան շրջանին: Թէեւ հարուստ, կապրէր ճգնաւորի պէս զրկանքով, համաձայն թառամվովութեան վարդապետութեան թելադրանքներուն: Կը կրէ Եռնուս էմրէին աղղեցութիւնը: Իր կարիքնաւէն փորձ մըն է պարսկական սուֆիզմը տարածելու Թուրքերու մէջ:

Թուրք աշուղներու պատմութիւնը, ճիշդ է որ, կը սկսի ԺԶ դարուն: Այլեւս իրական սազ շայիրիներն են, որ կը յիշատակին այս շրջանէն սկսեալ: Առաջինը կը կոչուի Պահլէ, որ Մոնկոլներու կամ Ուլիուրներու լեզուով կը նշանակէ զրազիր: Ասկէ կը հետեցնեն թէ թրքական հին օրամհարու (երգիչ) վերջին ժառանգութիւնն է: Իրմէ ծանօթ է տեսնան մը, որ ոչ աշուղական նկարագիր ունի, ոչ ալ տաղանդի նշոյլ:

Այս շրջանէն կը յիշատակին նաեւ Քիւլ Մէհմէտ, Էօքսիւղ Տէտէ, Հայալի, Քէօր Օղլու, եւ ուրիշներ: Այս ժողովրդական երգիչներուն գործերը եւս շատ հեռու են աշուղական կոչելէ, — սովորական յանգարանութիւններ, վերջին տունին մէջ իրենց անունը յիշատակելու փորձ մը եւ այսքան:

ԺԷ դարու թուրք աշուղներն են Քիւլօղլու, Քայըքճի Քիւլ Մուսթաֆա, Աչըք Էօմէր, Կէվէրի, Քարաճա Օղլան, եւ ուրիշներ: Այս շրջանի աշուղները եւս զուրկ կը մնան ստեղծագործական տաղանդէ, յաճախ կը մատնեն բարոյաշունչ եւ միտքի արեւատի մը նկարագիրը (Աչըք Էօմէր):

ԺԸ դարու աշուղները կը կոչուին Քապասքալ Մէհմէտ, Հօճա Օղլու, Հիւքմի, որոնք նազ արժէքաւոր են՝ բաղդատմամբ ԺԷ դարու աշուղներուն:

ԺԹ դարու աշուղներէն յիշենք Տէրալի, Պայպուրթլու Զիհնի, Էրզրումլու Էմրահ, որոնք մէտրէսէի ապրանք են եւ կը մատնեն կրօնական զանազան աղանդներու փիլիսոփայութիւնը իրենց գործերուն մէջ:

Իմ այս Փորձիս մէջ կը զգուշանամ աւելի երկար ծանօթութիւններ տալէ, — այս փորձը իբրեւ նախադիմ պիտի ծառայէ ապագայ ընդարձակ աշխատութեան մը: Այս պատճառով չուզեցի տալ այս աշուղներուն կենսագրութիւնը, որ այլապէս չահեկան էր այս յօդաւորին տուն տուող թէզիս պաշտպանութեան համար: Ոչ ալ ուզեցի

նմոյշներ տալ՝ քաղելով թրքական նոր հրատարակութիւններէ: *)

Քերթոզական ձեւի քննադատութիւնը թողունք մէկ կողմ: Քննելով միայն ոգին, որ կենդանութիւն կամ անհատականութիւն կուտայ հայ եւ թուրք աշուղական ստեղծագործութիւններուն, երեւան կուգան երկու տեսակէտներ, — մէկ կողմը արեւելեան միսթիք վարդապետութիւնը, որ կը մատնէ զգայարաններու յոգնութիւն մը, հաճոյքին ուրացումը, անդրաշխարհեան խաղաղութեան կարօտը, վերջապէս՝ եսին մերժումը:

Միւս կողմը՝ միջերկրականեան վարդապետութիւնը, որ կը փառաբանէ բոլոր հաճոյքներուն իմացումը, զգայարաններու գինովութիւնը, արեւին ու կեանքին սէրը, եսին պաշտամունքը:

Մէկ կողմը միսթիսիզմը, զոր հնդկական ու չինական քաղաքակրթութեանց աւաղանէն բերին մոնկոլական արչաւաններու ճամբաները, — միւս կողմը հէտոնիզմը, զոր միջերկրականեան իմացականութեան կանանչ ոստերը, երկարելով դէպի Փոքր Ասիոյ ներսերը, ծաղկեցուցին հայկական բարձրաւանդակէն մինչեւ իրանեան եւ արաբական աշխարհը: Ժամանակ մը սուֆիզմին ալիքները կը խեղդէին միջերկրականեան իմաստութեան ծաղիկները, ժամանակ մըն ալ զգայապաշտութեան ալիքները կը մարէին արեւելեան ճգնալեցութեան ճրագները յեռներու մեկուսարաններու մէջ, — փոխն ի փոխ: Պարսիկները եւ Արաբները կը վկայեն այդ մակընթացութեան եւ տեղատուութեան: Հայ մտքի ստեղծագործութիւններուն պատմութիւնը շատ քիչ կը կրէ այդ երեւոյթին հետքերը: Ու մինչեւ վերջ կը պնդեմ թէ մեր աշուղները շատ քիչ պարտական են թրքական աշուղներուն: **) Եթէ երգին վերջին տունին մէջ հեղինակի

*) Քէօփրիւլի Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ պէյի աշխատութիւնները. — Թիւրք սաղաւիրէրէ, ԺԶ. դար, — տպ. Պոլիս, 1930:

Նոյն խորագիրը, ԺԷ. դար, — տպ. Պոլիս, 1930:

Նոյն խորագիրը, ԺԹ. դար, — տպ. Պոլիս 1929:

Զիալտտին Ֆահրիի աշխատութիւնը, — Էրզրում չախրէրէ, — տպ. Պոլիս, 1927:

Սաատէփտին Նիւզիէփի աշխատութիւնները. — Հաւթ չախրէրէ, — Քարաճա Օղլան, տպ. Պոլիս 1927:

Նոյն խորագիրը, — Կէվէրէ, տպ. Պոլիս, 1928:

Թիւրք էտէպիյաթը Թարիխի, տպ. Պոլիս, 1931:

**) Դիտելի է, որ բուրք աշուղները շատ քիչ անգամ իրենք գիրքներ կանանք աշուղ, միւս կողմէ բուրք գրականութեան պատմութեան հեղինակները եւս չեն սիրեր գործածել աշուղ բառը. — Քէօփրիւլի Զատէ սաղաւիրէ կը գործածէ, իսկ Սաատէփտին Նիւզիէփի՝ հաւթ չախրէ:

անունի գործածութիւնը արեւելեան սովորութիւն մըն է (սլարսկան կամ արաբական), աշուղ բառին տրած իմաստը բոլորովին հայկական է *): Աշուղ, եթէ աղաւաղումը չէ ասողին, անսլաւման եւ միայն այդ իմաստը ունի մեր մէջ, — երգող, երաժիշտ, ձայնաւոր արտասանող :

(Վերջ)

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

*) Յ. Օշական նորավէպ մը ունի (թիւրքմէնին աղջիկը), որուն հետեւեալ հատածը յատկանշական է. — (Հովիւ մըն է, որ սիրային դժբախտ պատմութեան մը վերջ կը կուրանայ, անպէտ կը դառնայ եւ եկեղեցւոյ ամէնօրեայ յանախորդ կը դառնայ). «Իրկում առտու կոչնակը չփախցուց եւ անուշ ձայն ունենալուն՝ սորվեցաւ բոլոր համով շարականները: Իրկումը, օնախիմ մօտ կերգէր ան: Այս երգերէն իրեն ինկաւ նոր մականուն մը, Աշըխը»: